

El poble gitano («O Romano Them»): esbós històric d'una identitat ètnica provada en la persecució

El poble gitano («O Romano Them»): esbós històric d'una identitat ètnica provada en la persecució

per Salvador Carrasco Calvos

RESUM:

Al llarg d'un dilatat període històric, ple de vicissituds de tota mena, es pot dir que els gitanos han estat sotmesos, com a grup ètnic diferenciat, a canvis i adaptacions profunds en els diferents entorns socials i polítics en els quals han viscut. La seva ha estat, i segueix essent, una cultura discernible, però versàtil i adaptatícia. Són una minoria heterogènia i amb una identitat ètnica compartida i difusa. Possiblement constitueixen la minoria ètnica més vulnerable d'Europa. Al llarg del temps, els gitanos han posat en joc diverses estratègies de supervivència. La seva és una cultura resistent, durable i tramesa de pares a fills. Aquest poble ha après a doblegar-se sense trencar-se i sense perdre les seves arrels, com els joncs a la vora dels rius.

PARAULES CLAU:

Gitanos, minoria ètnica gitana, disposicions antigitanes.

ABSTRACT:

In the course of a protracted history and through all kinds of vicissitudes, the Gypsies, while remaining a differentiated ethnic group, have been subjected to many deep changes in adjustment to the various and varying social and political environments in which they have lived. Theirs has always been and still remains a distinct culture, but a versatile one, with a huge capacity for adaptation. Gypsies are a heterogeneous minority with a shared yet diffuse ethnic identity. Possibly the most vulnerable ethnic minority in Europe, they have over the centuries implemented a variety of survival strategies. Their culture, as a consequence, is a tough, durable one, transmitted from parents to children. They have learned to bend without breaking or losing their roots, like the reeds on the river bank.

KEYWORDS:

Gypsies, ethnic minority, anti-Gypsy measures.

Els gitanos són una minoria ètnica, un poble diferenciat d'altres de la Catalunya i l'Espanya d'avui. És així des del segle xv. Al llarg d'un dilatat període històric, ple de vicissituds de tota mena, es pot dir que els gitanos han estat sotmesos, com a grup ètnic diferenciat, a canvis i adaptacions profunds en els diferents entorns socials i polítics en els que han viscut. La seva ha estat, i segueix essent, una cultura discernible però versàtil i adaptable. Són una minoria heterogènia i amb una identi-

tat ètnica compartida i difusa. Els gitanos ho són per ascendència, autoidentificació i reconeixement de la comunitat gitana. Els gitanos de Catalunya, a més del fet que són catalans, formen part del poble gitano (O Romano Them), i tenen una cultura pròpia, la Roma. Són d'origen indi i, en opinió de molts, europeus i transnacionals de projecció. Tenen una llengua pròpia, el romanó. Possiblement constitueixen la minoria ètnica més vulnerable d'Europa. Són poc coneguts i, sovint, segurament a causa d'aquest mateix desconeixement, el poc que se'n sap es tenyeix de tòpics malauradament molt estesos.

La presència de molts d'ells no sempre és reconeguda avui per molts dels seus conciudadans, tot i que mantenen genuïnament la seva identificació com a gitanos. En aquest sentit, la distinció entre identitat i continguts ètnics és altament significativa. Són molts els gitanos que han aprofitat les oportunitats d'integració a la vida social. Al ulls de molts altres gitanos s'han «apaiat» i als ulls de molts de nosaltres esdevenen invisibles com a gitanos. I ho són, tant o més que per la seva invisibilitat, perquè tendim a no reconèixer com a gitanos, més que als marginats i als que s'han adaptat a l'exclusió social o els que confirmen els estereotips negatius.¹

Al llarg del temps, els gitanos han implementat diverses estratègies de supervivència. La seva és una cultura resistent i resilient, durable i tramesa de pares a fills. Han resistit, durant segles, davant del poder, l'escassetat i la precarietat d'alternatives, adaptant-se en funció de les possibilitats de cada situació històrica; conservant una clara memòria col·lectiva del que van viure els seus avantpassats; aprenent d'un passat ple de dificultats que els ha ensenyat a acoblar-se amb la població majoritària sense renunciar a una potent identificació ètnica. Aquest poble ha après a doblegar-se sense trencar-se i sense perdre les seves arrels, com els joncs a la vora dels rius. Avui els gitanos poden ser ciutadans de ple dret i tenir una cultura i una identitat ètnica diferenciada. Com veurem, és una autèntica oportunitat històrica per aquest poble.

Aquesta minoria ètnica històricament i de manera majoritària ha estat enquadrada entre els estrats socials més baixos de la societat. Són, relativament, pocs els que han ocupat i ocupen posicions socials més elevades. Alguns d'ells han practicat una forta militància ètnica. En bona part la història dels gitanos cal analitzar-la en relació amb la d'altres grups socials minoritaris, com els moriscos, els jueus i grups socials més baixos de l'ètnia majoritària de la societat espanyola («picares» o gents de la «germania», per exemple) que tard o d'hora anaven a raure a presons i galeres, que eren veritables inferns flotants. Els gitanos ocupaven en l'escala social, en expressió de Ferran Soldevila, el graó anterior al dels esclaus.²

La xenofòbia es dirigia contra aquestes minories amb una forta intensitat, en el marc de l'Estat Modern i de la nova mentalitat naixent. S'expressaria en diferents

1. T. SAN ROMÁN, *La diferència inquietant*, Barcelona, Fundació Serveis Cultura Popular-Alta Fulla, 1994; *Los muros de la separación. Ensayo sobre alterofobia y filantropía*, Madrid, Tecnos-UAB, 1996; «La necesidad y la agonía de seguir siendo gitanos», *Memoria de papel 1980-2005*, Madrid, Asociación de Enseñantes con Gitanos, 2005, vol. 1, 7-18. C. GARRIGA, (dir.), *Els gitanos de Barcelona*, Barcelona, Diputació de Barcelona, 2000.

2. F. SOLDEVILA, *Historia de España*, Barcelona, Crítica, 1995, vol. 2, 312.

mesures de repressió, persecució, expulsió i, fins i tot, intents d'extermini i genocidi. Tot i que molts havien nascut a Espanya ben aviat serien considerats com a raça estrangera i objecte de polítiques contra les races d'Orient, des de temps de Cisneros.³ Els gitanos són un dels col·lectius que han viscut en la seva història la duresa d'uns mètodes de repressió cruels i inhumans, generalment utilitzats contra la dissidència cultural, social i política.

Direm, per exemple, que algunes pragmàtiques preveien tallar orelles o nas i marcar a ferro amb la «marca de Castella» als gitanos que no s'ajustessin al que es disposava. Aquests càstigs brutals, però, eren utilitzats des de l'època dels reis gots⁴ i practicats fins molt tard contra els enemics polítics. Els gitanos van ser objecte d'una perllongada atenció amb una específica legislació antigitana, com veurem a continuació, o incloent-los amb altres col·lectius de persones considerades com a «reproves», com il·lustra el *Tractatus de Personis quae in Status Rebrobo versantur*, del napolità Antonio Ricciulo.⁵

Els gitanos d'avui guarden amb cura el record d'èpoques passades, temps llunyans de persecució i extermini, establerts per una legislació racista o, sense aquesta connotació, per una política marcada per la xenofòbia i l'assimilacionisme, segons diferents èpoques històriques.

També, en la memòria dels molts gitanos de Catalunya, són vius encara els records i els patiments familiars provocats per fets més recents del segle xx, en què van ser tractats de forma opressora, indigna de persones. En alguns casos, van ser utilitzats com si fossin un objecte en la lluita de la política local; se'ls va enfrontar, de fet, amb la població majoritària, en el que acabaria essent una lluita pels recursos escassos disponibles per atendre necessitats bàsiques d'habitatge, sanitat, educació i treball del conjunt de la societat. I això enmig de complexos processos migratoris i de canvis profunds en la societat espanyola.

Sense una explícita referència al que constitueix una autèntica «memoria futura» dels gitanos d'avui resulta difícil aproximar-se al que són i desitgen ser en la societat del segle xxi.

Per acabar aquesta presentació, només insistir en el fet que, en general, els gitanos viuen immersos en un procés dinàmic i molt obert, entre el manteniment de la seva tradició i els costums i les formes de vida de la societat en què viuen. Els gitanos són, avui, un grup de població arrelat i amb un veïnatge tan estable com el d'altres grups, sotmès, també, com tota la societat però amb característiques molt específiques, als canvis que s'estan produint en les relacions culturals i socials, econòmiques i en el món del treball. El nucli dels problemes als que els gitanos de Catalunya han de fer front esta en «com preservar la seva permanència cultural diferenciada i aconseguir, al mateix temps, la seva inserció, tants cops malmesa,

3. F. M. Pabanó, *Historia y costumbres de los gitanos*, Barcelona, Montaner y Simon, 1915.

4. JORDANES, *Origen y gestas de los godos* (Edició de J. M. Sánchez Martín), Madrid, Càtedra, 2001, vol. II, 36.

5. Antonio Ricciulo va ser bisbe a la Cúria Romana i Inquisidor en el Regne de Nàpols. En la seva obra es descriuen els costums dels gitanos amb els dels «pícaros, réprobos, marginados, hampones, cómicos, prostitutas y sicarios».

en el món econòmic i laboral, en una època d'inseguretats que comparteixen amb d'altres col·lectius, minoritaris o no».⁶

Una periodificació de la presència dels gitanos

El que coneixem de la història dels gitanos ens ha arribat, sovint, de fonts marcades per visions hostils i etnocèntriques. Un poble que fa més de cinc-cents anys que és present al país, segueix essent un desconegut i objecte de no poques reaccions xenòfobes. Al llarg de la història moderna i contemporània els gitanos han estat acollits, tolerats, perseguits, empresonats i expulsats. Han estat objecte de polítiques repressives i assimilacionistes; d'una volguda negació del fet diferencial d'aquesta minoria ètnica i de la ignorància, per part de les administracions, de llur existència i situació. Els gitanos han estat víctimes, en la nostra història, de la creença en la superioritat de la ètnia i la nació majoritària i del rebuig de l'estrany i el diferent. No s'han produït aquests fets i reaccions davant els gitanos de forma gratuïta: són fruit de processos socials, econòmics i polítics del país. En cada context històric trobem als gitanos amb unes dificultats i problemes diferents. La reacció contra els «vagabunds» i els «ociosos» del segle XIV-XV, pròpies d'una societat amb un nou dinamisme econòmic i una significativa mobilitat social; el nou règim de divisió del treball del segle XVI i la primera industrialització són fenòmens que afectaran de ple als gitanos, com als pobres de la cultura majoritària, també sotmesos a l'exclusió i la marginació social. Fins al segle XX veurem a la majoria dels gitanos compartir les condicions de vida de la població més pobre, marginal i exclosa de la societat. Els gitanos, com veurem, també serien barraquistes com molts altres immigrants, però en el seu cas la situació s'allargaria més i acabaria essent especialment greu i opressiva.

S'ha establert una periodificació de la presència dels gitanos entre nosaltres en quatre grans períodes:

- acollida: 1425-1499;
- persecució: 1499-1783;
- intents diversos d'assimilació i integració: de 1783 al darrer terç del segle XX;
- de l'aprovació de la Constitució Espanyola, de 1978, fins els nostres dies.⁷

En els primers anys del segle XXI s'han donat alguns passos molt significatius en la línia del reconeixement del dret dels gitanos a preservar i mantenir la seva identitat i del valor i aportació de la seva cultura a la societat. Citem la primera manifestació, en aquest sentit, del Parlament de Catalunya, de l'any 2001, en la qual es manifestava el reconeixement de «la identitat del poble gitano» i «el valor de la

6. J. M. URENDA, «Presentació», *Els gitanos de Barcelona: una aproximació sociològica*, Barcelona, Diputació de Barcelona, 2000, 14.

7. Per la periodificació, veure: T. SAN ROMÁN i C. GARRIGA, «La imagen paya de los gitanos» *Revista de Trabajo Social* 60, 18; T. SAN ROMÁN, *Vécinos gitanos*, Madrid, Akal, 1976, 27-41.

seva cultura, com a salvaguarda de la realitat històrica d'aquest poble».⁸ Aquest gest s'ha repetit després en algunes altres instàncies institucionals espanyoles, com el Congrés de Diputats. El temps dirà si som o no davant d'una nova etapa i com valoraran els gitanos, dintre d'uns anys, el que avui sembla ser una nova oportunitat i l'inici d'una nova conjuntura.

La peculiar estructura de la unitat política dels regnes hispànics, des del Reis Catòlics fins als Decrets de Nova Planta, es traduiria en una diferenciació legislativa que afectaria, també, als gitanos. Malgrat el predomini de les lleis castellanes, hi va haver manca d'uniformitat en la implantació de les disposicions antigitanes en els diversos territoris de la Corona. Els gitanos, per exemple, foren expulsats d'Aragó el 1695 i de Catalunya el 1715 i les pràctiques dels tribunals de Castella, Aragó, València i Catalunya mantindrien diferències, fins al segle XVIII, en la manera i el temps d'aplicació de les diverses pragmàtiques.⁹

Acollits entre la curiositat i el recel

Amb data de 12 de gener de 1425, Alfons V d'Aragó signava un guiatge en el qual s'autoritzava a «Don Juan de Egipte Menor» a circular pels regnes de la Corona d'Aragó durant tres mesos i establia que havia de ser «ben tractat i acollit». També seria autoritzat a transitar per la Corona d'Aragó, el maig del mateix any, «l'indi Tomàs, que estava de retorn d'una peregrinació a Santiago. Consta documentalment que diversos «ducs», (Andrés i Pablo) i «comptes» (Pedro, Martín, Tomàs i Jaume), durant el mateix regnat, transitaven pels regnes de la Corona d'Aragó, en grups de quaranta, cinquanta o fins a cent persones. El 9 de juny de 1447 entraven a Barcelona un gran nombre «d'egipcians o bohemians», «gent trista e de mala farga e methiense molt en endevinar ventures de les gents», en expressió del *Manual de novells ardits*, del Consell de Cent. S'havien vist grups similars a Bolonia, el 1422, i a París el 1427. Encara el 1460 entrava a Barcelona un altre grup de gitanos, liderat per un tal «Compte Jaume».

A finals de la dècada de 1480 un nombre indeterminat de gitanos (probablement més d'un miler de persones) s'havien fets presents al territori i començaven a tenir conflictes i problemes amb la població autòctona. Una situació que desembocaria en les primeres actuacions contra ells. Aquells transeünts no eren pelegrins, dirigits per nobles, ni tenien intenció d'estar de pas durant tres mesos. Eren grups itinerants vinculats entre sí, a la recerca de millors condicions de vida.¹⁰

8. Resolució 1046/VI, del Parlament de Catalunya. *BOPC* 240, 3 de desembre 2001, 21.

9. F. TOMÁS Y VALIENTE, «El gobierno de la Monarquía y la administración de los reinos de España del siglo XVI», *Historia de España, Menéndez Pidal*, tom. XXV i «La España de Felipe IV», Madrid, Espasa-Calpe, 1996, 61-124.

10. Amada López de Meneses publica a la revista *Pomezia*, impresa pel Secretariat Gitano de Barcelona, una sèrie d'articles sobre la presència històrica dels gitanos durant el segle XV i XVI. Va ser ella qui va localitzar en l'Arxiu de la Corona d'Aragó el document d'Alfons V que es cita al text.

En perspectiva històrica podem dir que aquella etapa d'acollida «duró lo que un relámpago o tal vez menos», en expressió poètica de José Heredia Maya. Les primeres notícies històriques que tenim dels gitanos de la Corona d'Aragó ens parlen d'una estratègia de supervivència, centrada en l'adopció parcial de formes i costums dels llocs per on transitaven o residien temporalment, sense renunciar ni a llurs usos i costums, ni a la seva singular forma de vida itinerant, i amb una organització social centrada en la família.

La història dels gitanos és un bon paradigma del que és un procés de construcció d'una identitat col·lectiva persistent, d'una cultura dotada de gran capacitat d'adaptació i resiliència. És quelcom més que resistència al xoc. És capacitat de doblegar-se sense trencar-se; de superar i vèncer les proves enriquits, més forts, més solidaris, amb una clara determinació; de construir, sobre bases segures i provades, els trets distintius de la seva personalitat col·lectiva, conscients de les seves fortaleeses i debilitats, dels perills i les oportunitats que tenen com a poble.

Del recel al genocidi

Entre 1453, després de la caiguda de Constantinopla, i 1490 es va produir una entrada massiva de gitanos a l'Europa Occidental, procedent de les zones orientals mediterrànies. A molts pobles i viles es produïrien importants assentaments gitanos. Els problemes no tardarien en arribar de la mà de la política d'homogeneïtat cultural i religiosa dels Reis Catòlics, que els afectaria de ple, com a la resta de grups ètnics minoritaris.

La primera pragmàtica antigitana es promulgaria el 1499, obligant als gitanos a assentar-se i a tenir oficis coneguts, sota amenaça d'expulsió. Optarien per seguir en el país. En temps de Carles I, noves disposicions antigitanes (en 1525, 1528, 1534, 1539, 1545, 1548 i 1551) establirien mesures repressores de qualsevol diferenciació cultural i religiosa. No van aconseguir, però, controlar i sedentaritzar el conjunt de la població gitana.

Amb Felip II (1560, 1586) es seguiria la mateixa política. Les mateixes mesures repressores s'estendrien, també, a vagabunds i captaires sense domicili propi. A les penes previstes anteriorment s'afegiria la condemna a galeres i la pena d'assots a les dones vestides segons els costums dels gitanos. El nom i l'ús dels costums gitanos i la seva llengua foren prohibits: «pues no lo son de nación, quede perpetuamente este nombre y uso confundido y olvidado»(Cédula de Felip III, 1619).

De fet els gitanos varen practicar una itinerància que els permetia combinar feines agràries i de petit comerç, amb una certa territorialització dels espais i distribució d'àrees de recursos entre grups de parents.¹¹

El 1585 se'ls prohibiria anar i venir lliurement pel Principat i s'autoritzaria viatjar als homes sols, mentre les dones i la resta de la família restava als llocs on «estaven repratiats». A finals del segle XVI, a Catalunya, s'autoritzaria la residència dels gitanos en determinades condicions. La situació social i econòmica del Principat

11. SAN ROMÁN, *La diferència inquietant...*, 20.

explicaria el fenomen. Les mesures repressores anteriors havien mostrat la seva inutilitat i inoperància. De fet, en 1633, es posarien les bases per una possible política integradora i de tolerància, que no exclouia, però, la voluntat de desarticular la seva diferenciació cultural. Encara el 1695 s'establí que els gitanos «serien tolerats» en condicions molt restrictives i severes. Si bé l'expulsió dels moriscos fou una solució definitiva per un procediment bàrbar, en expressió de Soldevila, la situació dels gitanos en les primeres dècades del segle XVII, seria molt diferent.

La ineficàcia de l'administració al moment d'implementar les previsions de les pragmàtiques, en el primer terç del segle XVII, i la crisi social i política generalitzada al Principat, van fer inoperants les mesures repressives previstes contra bandolers i gitanos, quines estratègies de supervivència en els marges del sistema s'assemblarien molt significativament. Al llarg del segle XVII es produïrien processos de sedentarització d'alguns grups de gitanos amb grau d'enculturació en la societat majoritària molt diversos. Eren petits comerciants i exercien oficis com ferrallers i tractants de bestiar. Un gran nombre de gitanos van anar a raure a barraques en les afores d'algunes ciutats i viles.

Durant el regnat de Felip V es promulgarien noves pragmàtiques sobre gitanos: 1717, 1738, 1745. La primera establí un cens de la població gitana, obligada a treballar al camp i a tenir lloc fix de residència als pobles i viles assignats per les autoritats. Els gitanos ja assentats en diversos llocs veuran alterada la seva existència: famílies respectades pels seus veïns i amb un procés d'integració en marxa, seran dispersades per diversos corregiments de Catalunya perquè «així seria més fàcil extingir d'arrel els seus costums i reduir-los a la vida civil».¹² La pragmàtica de 1717 es publicava a Catalunya el 1726 i el període d'informació i preparació no es tancaria fins al 1746.

El 6 de novembre de l'any 1745 es publicaria una Reial Resolució encapçalament de la qual val la pena recordar literalment:

«Real Resolución para que todos los Comandantes Generales, Intendentes y Corregidores de Cabezas de Provincias hagan publicar Vandos e fixar Edictos para que todos los Gitanos que tienen vecindad en las Ciudades y Villas de su asignación se restituyan en el término de quince dias a los lugares de domicilio, pena de ser declarados, pasado ese termino, Vandidos Públicos, y de que por el mismo hecho de ser encontrados con armas o sin ellas fuera de los términos de su vecindario, sea lícito hacer sobre ellos armas y quitarles la vida».

La dura i despietada política antigitana del Marqués de l'Ensenada, tan respectat i lloat per altres iniciatives, anunciava mesures molt més radicals i xenòfobes que no tardarien en arribar.

12. Expressió de Miguel Serralde, fiscal de la Sala del Crim del Principat de Catalunya. Veure: M. H. SÁNCHEZ ORTEGA, *Documentación selecta sobre la situación de los gitanos en el siglo xvii*, Madrid, Editora Nacional, 1976, 210.

Una Reial Ordre de Ferran VI establí, l'any 1747, que tots els gitanos havien de ser apressats i enviats a presidi. Els arsenals de Cartagena, Cadis i El Ferrol i les mines d'Almadén s'omplirien amb els 12.000 gitanos deportats. Es pretenia la seva «extinció». Eren gents «atrevides», «mala casta», «infame i nociva», que «infestava tot el territori». Fou un intent de genocidi i constitueix una de les proves a que els gitanos han estat sotmesos en la història de la seva presència entre nosaltres. La «Gran Redada» de 1747 constitueix una autèntica vergonya en l'història dels seus responsables.¹³ No ha començat a ser reparada institucionalment fins a finals del segle XX i principis del segle XXI. El Marqués d'Ensenada, en expressió de Domínguez Ortiz, «planificó un verdadero genocidio».¹⁴ En 1749 es diria que la mesura anava adreçada contra els gitanos «perniciosos» i els «mals inclinats». La severitat de la repressió, però, havia estat indiscriminada. Malgrat el 1765 es va ordenar el seu alliberament dels arsenals, encara el 1783 hi havia gitanos a les presons. Les conseqüències d'aquests dolorosos fets són fàcils d'identificar: desarrelament, pèrdua de propietats i béns dels gitanos assentats, treballadors i bons veïns; ferides i antagonismes ètnics més profunds que mai; mendicitat i radicalització social de molts gitanos, organitzats en grups errants que serien confosos amb vagabunds i delinqüents. La resistència tenaç dels gitanos a tota assimilació havia estat posada a prova per la via de l'intent d'un genocidi. La veritat és que costa contenir la ploma al recordar «la terrible repressió històrica dels gitanos».¹⁵

Assimilació xenòfoba

L'any 1783 una nova Pragmàtica de Carles III reconeix que els «anomenats» gitanos no ho són per naturalesa, ni porten arrels infectes. Desautoritza l'ús del terme «gitano» i ordena esborrar-lo del llenguatge administratiu i legal. Disposa la seva integració en algun ofici gremial i dóna 90 dies per a escollir domicili, excepte a la Cort i als altres Llocs Reials, i ordena un nou cens d'aquesta població. Els càstigs que els transgressors rebrien seria el de ser marcats amb ferro roent amb les armes de Castella o que se'ls tallessin les orelles, si eren majors d'edat. Ja s'ha dit abans que aquesta era una pràctica ja present entre els gots, que veiem perdurar en les disposicions legals fins al segle XVIII! La pragmàtica, amb tot, tanca un cicle legislatiu antigitano i obre una nova política envers la minoria gitana. El seu objectiu és assimilar la població gitana, per la via de la sedentarització i el treball. La llei, però, nega als gitanos el seu origen i la seva diferenciació cultural, la seva història i la seva identitat. Poden ser ciutadans si renuncien a la diferència.¹⁶

Els cens donaria a conèixer tres tipus de gitanos:

13. A. GÓMEZ ALFARO, *La gran redada de gitanos: España, prisión general de gitanos en 1749*, Madrid, Presencia Gitana, 1993; P. SABORIT BADENES, «Los gitanos en Castellón en el siglo XVIII», *Estudios Castellonenses* 1, 1993, 291-312.

14. A. DOMÍNGUEZ ORTIZ, *Sociedad y Estado en el siglo XVIII español*, Madrid, Ariel, 1976, 293.

15. A. GÓMEZ ALFARO, «La misión del historiador», *Cuadernos Gitanos* 1, 2007, 8-13.

16. En expressió de T. San Román aquesta pragmàtica és el «model xenòfob més clar sense ser racista».

- un grup minoritari acomodat, integrat i amb domicili estable;
- una capa mitjana itinerant-seminòmada, amb certa mobilitat laboral i procliu a la integració;
- unes capes nòmades, més pobres, perseguides per la pragmàtica.

El poble gitano constituïa un grup força heterogeni. A finals del XVIII els cens registraria un miler de gitanos, però no van ser censats els nòmades, ni els que tenien assentaments de feia anys o posseïen cèdules de «castellans nous». De fet, l'adaptació laboral iniciada el segle XVIII esdevindria inviable en el segle següent: amb la industrialització els gitanos anirien a raure massivament en situacions encara més marginals en l'habitatge i l'ocupació. S'havien ocupat com a jornalers del camp, cistellers, sabaters, traginers i altres oficis modestos que just els permetien sobreviure.

El procés d'industrialització seria devastador pels gitanos, ocupats en oficis cada vegada més devaluats. Els canvis en el sistema productiu i en el món del treball agafà aquesta població immersa en una adaptació lenta i costosa a un món gremial ja depassat i sense futur.¹⁷

Amb Antonio Gómez Alfaro podem creure plausible que els gitanos van reproduir, durant la Guerra de la Independència i en molts altres aspectes de la vida col·lectiva els mateixos comportaments que la població espanyola majoritària. També, durant el segle XIX, tenim testimonis de gitanos que, ben assessorats, arribarien a aconseguir permisos oficials per dedicar-se legítimament al comerç d'animals. Alguna disposició legal es referia a «chalanes i gitanos», consumant així una homologia semàntica i donant inici a una ocupació que ocuparia a molts gitanos fins ben avançat el segle XX.¹⁸

Els gitanos en la Catalunya en el segle XX

Les referències documentals administratives del segle XX de la presència dels gitanos a Catalunya són escasses. Farem referència, a continuació, a un seguit de fets i situacions que hem pogut investigar directament¹⁹ i que, al nostre parer, són bons exponents de com en els nostres dies s'ha tractat a aquesta minoria ètnica. A la llum d'aquests fets es poden treure conclusions sobre la importància i el canvi de situació que començà a finals del segle XX i s'està vivint en la primera dècada del segle XXI.

Al llarg del segle XX, es va anar configurant una comunitat gitana històrica reconeguda i identificada socialment com una tipologia específica: els «gitanos catalans». Es troben presents a tots els territoris dels Països Catalans i mantenen entre

17. M. H. Sánchez Ortega, comenta amb encert que la minoria gitana arribaria al segle XX «en un estat majoritari de marginació socioeconòmica», *Documentación selecta sobre...*, 59-60.

18. A. GÓMEZ ALFARO, «Gitanos en la Guerra de la Independencia», *O Icbatchipen* 64, 2008, 18-23. «Gitanos extremeños de hace dos siglos» *Extremadura Romaní* 16, 2009, 15.

19. Veure: C. Garriga (dir.), *Els gitanos de Barcelona*, Barcelona, Diputació de Barcelona, 2000; *Els gitanos de Badalona*, Barcelona, Diputació de Barcelona, 2003. Ambdues obres tenen un capítol històric als quals ens remetem.

ells relacions de parentiu i d'amistat. N'hi ha a la Catalunya Nord, a París, Tolosa, Carcassona, Montpeller, Narbona, Perpinyà i dispersos per viles més petites, com Canet de Rosselló i encara d'altres; a les Illes Balears (especialment a Palma de Mallorca); al País Valencià (Castelló, València i Alacant); a Girona, Palamós, Lleida, Balaguer, Mataró, Calella, Manresa, Vic, Barcelona, Reus, Vilanova, Tortosa, Tarragona, entre d'altres. És un col·lectiu de població que viu barrejat amb la resta de conciudadans i acostuma a mantenir una convivència plenament normalitzada. La presència dels «gitanos catalans» està prou documentada i és ben coneguda. Viuen entre nosaltres des de fa moltes generacions i constitueixen un grup social que s'autodefineix i afirma, alhora, la seva identitat gitana i catalana. Aquest tipus de gitanos mantenen i mantenen trets culturals diferenciats respecte d'altres gitanos de Catalunya, procedents de diferents territoris de la Península, de la mà dels processos migratoris espanyols del segle xx, amb els que comparteixen una comuna i matisada identificació com a gitanos.

Durant el segle xx moltes famílies gitanes, procedents d'Andalusia, València, Múrcia i altres llocs d'Espanya van emigrar cap a Barcelona. Per la importància en els fets que relatarem, val la pena fer esment explícit del grup de famílies que els anys 1914, 1915, 1919 i del 1925 al 1930 van anar a parar a les barraques de la platja del Somorrostro, en la Barceloneta. Són molts els gitanos i les gitanes d'avui que recorden la forma de vida i les dures condicions en què vivien en aquell barri. La memòria dels fets que narrarem és viva i forma part del record i l'imaginari col·lectiu de la població gitana actual.

La situació dels gitanos, durant el segle xx, va ser molt heterogènia. Des de l'any 1960 al 1980 es produí a Catalunya un fenomen singular, de manera que la població barraquista d'uns barris determinats passà a ser de majoria gitana. Els gitanos romangueren i incrementaren la seva presència als barris de barraques, mentre que la població del grup no gitano els abandonava. Cada vegada era més visible la presència gitana als barris marginals de les ciutats. Els gitanos es van trobar sotmesos a un implacable procés de concentració en aglomeracions densíssimes i quasi exclusivament de gitanos, en assentaments suburbans i en monstres com els barris de barraques. Els anys seixanta foren els de fixació dels gitanos itinerants que quedaven i de la majoria semisedentària. Durant les migracions de la primera meitat del segle xx es traslladaren a les ciutats, en un intent de trobar situacions menys asfíxiques. Realitats com les de la Perona, el Somorrostro, Can Tunis i el Camp de la Bota, a Barcelona; o la de les Pedreres i el Polvorí, de Girona, i encara d'altres, són il·lustratives d'aquesta problemàtica.

No és fàcil trobar la presència de gitanos entre els documents administratius referits al barraquisme. Tanmateix s'arribaria a dir, per exemple, per responsables urbanístics de Barcelona, que el criteri constructor de «Barracopolis» era «un criteri urbanístic de gitano», «sense plànols i de construcció vertiginosa».²⁰ La veritat

20. El Dr. Emili Mira, en una cèlebre polèmica de l'any 1923, utilitzaria l'expressió de «Barracopolis»: Barcelona, ciutat de barraques. El fenomen arribaria fins a la Olimpíada de Barcelona, de 1922. Aquestes expressions sobre el criteri urbanístic de Barracopolis eren de N. M. RUBIÓ I TUDURÍ, *Idees i problemes de l'habitació popular*, Barcelona: Gràfica Minerva, 1933, 2.

és que, també per a molts gitanos, Barcelona havia estat l'«Amèrica dels Pobres» però, com tants altres immigrants, havien aterrat en Barracopolis. Els gitanos havien construït barraques fent grups propis, dins de conjunts més amplis. En els anys vint, moltes d'aquestes construccions acostumaven a ser «de cañas y maderas viejas, sin condiciones de habitabilidad» i de vegades estaven construïdes «sobre verdaderos montones de basuras en estado de putrefacción» ...«unas zahurdas instaladas en un estercolero».²¹

A principis dels anys cinquanta el nombre de barraquistes de Barcelona, per exemple, doblava el descrit per Jaume Aiguader en 1927. Efectivament, en 1949 hi havia 387 nuclis dispersos de barraques a la Ciutat, amb 18.000 famílies i 60.000 persones.²² Com hem dit, en alguns barris el fenomen del barraquisme, durant els anys 1970, acabaria essent marcadament gitano, arribant al fet extrem que el 90% dels habitants d'algun barri fossin gitanos.²³

L'any 1972, per posar un exemple il·lustratiu, a La Verneda, de Barcelona, amb l'incendi d'un local destinat a ser una escola i d'uns barracons, van aparèixer uns brots racistes. Els incidents, però, més greus esclatarien, com un autèntic conflicte social manifest, amb alteracions de l'ordre públic, deu anys més tard, l'any 1982. Serien fets marcats per actituds racistes i de lluita pel control del sol urbà: «Si no quieren hacer un jardín, tendran un cementerio», manifestava gràficament un veí contrariat pel projecte d'adjudicació d'uns terrenys a habitatges per la població gitana.²⁴

El nombre de gitanos de determinats barris de barraques evolucionaria en la línia d'una progressiva i constant degradació de les seves condicions de vida, que feia necessària alguna intervenció ben planificada.²⁵

I, efectivament, a les darreres dècades del segle xx es van començar a realitzar plans d'eradicació del barraquisme, que afectaren un bon nombre de gitanos; plans d'actuació integral per a la promoció i la millora de barris, en alguns dels quals hi havia una presència gitana considerable. Aquestes actuacions van i estan

21. Tal era seria el cas del «Camp de l'Alegria», en octubre de 1923. Estava ubicat entre els carrers Rocafort i Calàbria. La inspecció sanitària diria que «eren vint-i-tres barraques». Les barraques del «pati dels gitanos» estaven instal·lades entre els carrers de Floridablanca, Viladomat i Entença i formaven part d'un grup de barraques de cinc «patis» coneguts com el de l'Alcalde, del Carboner, del Calderer, de la Gallega i dels Gitanos. Veure GARRIGA, *Els gitanos de Barcelona...*, 74.

22. GARRIGA, *Els gitanos de Barcelona...*, 76.

23. GARRIGA, *Els gitanos de Barcelona...*, 83.

24. *Diari de Barcelona*, 2.VI.1982.

25. És, també, significativa la forma com es manifestaria el problema del barraquisme dels gitanos de Barcelona, en el cas del barri de Can Tunis. L'any 1972, les famílies del barri eren un 55'7% no gitanos i un 44'3% gitanos. Un 26% dels pobladors gitanos del barri procedien del Somorrostro i un 20'5% eren immigrants d'altres províncies espanyoles. Un 6'5% dels pobladors havien viscut alguna vegada en un pis i un 3'5% havien passat del carro a la barraca. La degradació del barri seria constant i progressiva, fins a la seva desaparició. Les dades són extretes d'un estudi de PILAR LÓPEZ PALOMES, *Estudio sociológico del grupo de barracas de Casa Antúnez*, Barcelona, 2000 (Text inèdit).

obtenint resultats desiguals i l'impacte de les seves conseqüències ha estat i és de molt difícil avaluació.²⁶

Barraquistes gitanos entre Barcelona i Badalona

L'any 1961 l'Ajuntament de Barcelona tenia censades fins a 875 barraques, en les quals residien 1.008 famílies i vivien 4.396 persones. Segons el previst en el marc del «Pla Comarcal de Barcelona» s'havien de traslladar fora de Barcelona. Es proposà que un nombre de barraquistes anessin a Badalona, ocupant uns barracons provisionals fins que es disposés de nous habitatges. La Comissió Permanent del Consistori badaloní rebutjaria aquell mateix any la construcció d'albergs provisionals per a la acollida, a la ciutat de Badalona, de barraquistes procedents del Somorrostro. Després de no poques tensions, el trasllat va ser aplaçat sine die.²⁷

Les inundacions del 1962 tornarien a plantejar el tema. Les pluges torrencials del 25 de setembre de 1962 havien deixat sense sostre nombrosos barraquistes que ocupaven les ribes dels rius i les barraques a ran de mar. A Badalona es van construir «albergs provisionals» i «barracons», habilitats per a habitatge, on l'any 1963 van anar a raure, per ordre governativa unilateral, famílies procedents de Badalona (168), Sant Adrià (130) i Barcelona (430).

Uns anys més tard, la nova construcció del Passeig Marítim del General Acedo, amb motiu de la «Semana Naval» que havia de ser presidida per Franco, obligava a «la evacuación y subsiguiente demolición de barracas de la playa del Somorrostro». Aquells barraquistes havien d'anar a ocupar, un cop construïts, els habitatges dels Polígons de Badalona, passant interinament per habitatges provisionals. El consistori de Badalona pensava que el Somorrostro «era un problema de Barcelona» i que «era allà on calia buscar solucions». No a Badalona. En el fons, la concepció de la «Gran Barcelona» de Porcioles topava de ple amb la idea de la no menys «Gran Badalona», de l'alcalde Antoja. Els gitanos es veurien atrapatats entre dues concepcions metropolitanes diferents i esdevindrien víctimes d'uns assumptes que no tenien per què preocupar-los d'entrada.

La premsa badalonina donava la notícia d'una «invasión contundente y masiva, además de imprevista». La construcció de 1.400 habitatges seria «per als barraquistes gitanos del Somorrostro». Afegia: « No somos racistas (...) en cada hombre, aunque sea gitano, vemos una creación de Dios. Pero aquí el mal es mucho más hondo». Allò era « El Somorrostro en Badalona».²⁸

26. La ciutat de Barcelona, per exemple, entre 1979 i 1990, desenvolupà un *Pla per a l'eradicació de les barraques*, que afectaria de ple a molts gitanos barcelonins. Les previsions inicials dels plans d'actuació en alguns barris, acabarien sent una realitat diferent de la prevista. Veure: Garriga, *Els gitanos de Badalona...*, 49-62; *Els gitanos de Barcelona...*, 94-100. Per al tema, veure, també: A. RISPÀ, *Breve historial del barraquismo de Barcelona y su evolución desde 1980 hasta su total desaparición*, 1993, (Text inèdit).

27. GARRIGA, *Els gitanos de Badalona...*, 73-85.

28. «El Somorrostro en Badalona», *Revista de Badalona*, 2 de juliol 1966.

El juny de 1966, efectivament, s'efectuaria el trasllat de famílies barraquistes del Somorrostro a Sant Roc (Badalona). La manera forçada del trasllat, el tracte rebut pels gitano, la manca de respecte als drets adquirits o preferents i l'arbitrarietat en l'adjudicació d'habitatges van ser notes distintives d'aquell trasllat. A més a més, eren mal rebuts per la població de la Ciutat, que vivia tot allò com la invasió d'una població problemàtica que la capital veïna es treia de sobre. Es consumava un projecte, de 1961, de la Comissió del Pla Comarcal de Barcelona. Aquesta vegada no s'havien pogut aturar els fets, imposats pel Governador Garicano Goñi. Els barraquistes ocuparien 21 fileres de barracons, que s'anirien buidant a poc a poc, quedant per al final les famílies gitanes.

Les darreres quaranta famílies gitanes tornarien a ser traslladades a barraques buides del Camp de la Bota i de La Perona. L'Alcaldia de Badalona tornava a Barcelona els darrers barraquistes gitanos. El matí del dia 18 de desembre de 1967, un dia fred i inhòspit, els darrers gitanos dels barracons serien expulsats expeditivament i deportats a noves barraques al Camp de la Bota. Uns dies abans havien fet el mateix amb les famílies gitanes habitants de dos dels cinc barracons encara ocupats pels gitanos. Les persones foren carregades als camions, sense escales, com si d'un moble més es tractés i sense saber on els portaven. Aquells gitanos eren víctimes del pundonor i l'orgull ferit d'un alcalde, ben conegut pel seu extremisme integrista: havien de tornar a Porcioles el problema i salvar el principi de que la Ciutat «no havia de ser mirall de ningú».

Aquests fets han quedat gravats en la ment i el cor dels gitanos i gitanes que els van patir. Costa contenir la ploma al tancar el relat d'aquests fets. I em vénen a la memòria aquells versos del *Romancero Gitano* de Lorca «Oh, ciudad de los gitanos; / ¿Quien te vió y no te recuerda? / Que te busquen en mi frente / juego de luna y arena». També vull recordar un pensament d'Antonio Gómez Alfaro, quan comenta en un recent article la missió del historiador:

«Sin distorsionar los hechos, sin falsificarlos, sin interpretarlos se-gadamente, respetando la verdad, el investigador se ha visto abocado a superar su neutralidad y ha aprovechado su inmediato trabajo para adelantar, con objetividad, por supuesto, una enseñanza. Al fin y al cabo, también Cervantes nos dice que la història es «testigo de lo pasado, ejemplo y aviso de lo presente, advertencia de lo porvenir».²⁹

Una reflexió de present

Encara avui és suficient la simple lectura de la premsa diària o especialitzada per adonar-se que la «qüestió gitana» seguim tenint-la d'actualitat. Un recent Informe del Parlament Europeu ha denunciat tensions i conflictes de caràcter xenòfob a Itàlia.³⁰ El 16 de setembre de 2008, en una Cimera gitana a Brussel·les, es dema-

29. A. GÓMEZ ALFARO, *La misión...*, 2007, 12.

30. Veure: *Navipens Romani* 463, 16-28 de febrer de 2009. També *O Itchatchipen*, 64, 2008, 44-51.

nava l'adopció de mesures penals contra la incitació a la violència i l'odi contra les persones i els grups socials minoritaris.³¹ L'any 2005 el Parlament Europeu prenia un acord sobre la preocupant situació de la comunitat gitana a la Unió Europea. Rebutjava els atacs racistes, l'odi i la violència, l'assetjament policial, els trasllats i reallotjaments forçosos; les situacions insostenibles en matèria de sanitat, educació i ocupació i recomanava un pla d'actuació per a la millorar de la situació.³²

No són aquestes les primeres ocasions en què les institucions europees es manifesten sobre el tema. Són, però, un recent toc d'atenció i una seriosa advertència, sobre els camins que cal recórrer encara. També a Catalunya i Espanya és molt el que cal fer per la superació dels estereotips i per contribuir a l'articulació d'una convivència ciutadana que ens enriqueixi a tots. Aquesta és tasca de tots, de gitanos i no gitanos. Tots compartim, en tant que ciutadans, la responsabilitat de complir amb els deures que tenim envers la societat i els altres conciutadans i hem de respectar i fer respectar els drets de tothom.

Avui el poble gitano fa intents per salvaguardar i recuperar el terreny perdut per la llengua romaní. Cal deixar constància del creixent interès de molts gitanos per l'aprenentatge de la seva llengua. És un signe d'identitat, de cohesió i coherència interna entre els gitanos.³³

La vida dels gitanos gira entorn de la família, autèntic centre de la seva vida social i personal, de la seva existència i de la seva cultura. Els gitanos, per sobre de tot, són membres d'una família. Entre ells preval el sentit col·lectiu del grup familiar sobre qualsevol altra consideració individual. El sistema d'organització social gitano es basa en el parentiu. L'adscripció al grup familiar és patrilineal: els fills i filles d'un matrimoni formen part del llinatge del pare, tot i que no perden el de la mare.

El treball dels gitanos ha presentat històricament unes característiques específiques, com ara el predomini del treball per compte propi sobre el treball assalariat; l'alternança en les ocupacions, amb una de principal i d'altres de complementàries, de manera que hi ha una pluriocupacionalitat no simultània i una certa mobilitat, pròpia de feines de temporada. Actualment se segueix valorant l'autonomia laboral i el fet de no dependre de ningú. Sobretot per a poder complir les normes de disponibilitat, tenir cura dels fills, dels grans i dels malalts i assistir a actes socials, com ara casaments i enterraments, i poder mantenir les relacions amb la família a un nivell satisfactori.

La majoria dels gitanos entrevistats en els nostres estudis, treballen pel seu compte (el 67%) i la majoria d'aquests (el 73,6%) ho fan en cooperació, amb la família. Els qui treballen sols (el 26,4%) són minoria. En general, treballen moltes hores (un 30% treballa de 36 a 40 hores i un 54% fa més de 40 hores setmanals), i valoren el treball com un pur mitjà per a viure i poder gaudir de la vida. Hi ha,

31. Veure *Navipens Romaní*, 400, 16-31 de juliol de 2005.

32. Veure *Navipens Romaní* 462, 1-15 de febrer de 2009.

33. Sobre la vida i la cultura dels gitanos: C. GARRIGA i S. CARRASCO «Les formes de vida dels gitanos», *Tradicioniari*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana i Generalitat de Catalunya, 2005, vol. 1, 281-303.

però, un gran canvi: volen, per a ells i els seus fills i filles, un treball estable, en condicions dignes, amb seguretat i les prestacions socials que se'n deriven. Reconeixen que els joves han de tenir una bona preparació per a poder accedir a treballs i oficis amb futur en la societat en què vivim.

Els gitanos participen en el Consell del Poble Gitano, que és un òrgan d'àmbit estatal; en Consells Municipals del Poble Gitano, com el de Barcelona. Han vist potenciada la millora de les condicions de vida mitjançant Plans de Desenvolupament Gitano, d'àmbit estatal, i, també recentment, Plans Integrals, d'àmbit autonòmic. També l'existència d'un teixit associatiu propi és tot un signe de realitats a tenir presents al parlar dels gitanos d'avui.

Molts dels gitanos de Catalunya entrevistats o amb els quals hem tingut contacte defineixen una clara estratègia d'acoblament amb la societat majoritària, amb concessions mútues, i d'autopromoció, principalment, en l'hàbitat, l'educació, la sanitat i el món del treball. La majoria d'aquests gitanos afirmen, amb sentiment i orgull, que ho són avui i que ho volen ser de veritat en el futur. Són, però, un grup diversificat i heterogeni: «La gent, en general, es pensa que tots els gitanos som iguals, quan en realitat havem gitanos de moltes maneres, depenent de com i on t'hagis criat».

Els gitanos es troben immersos en un procés de transició a noves formes de vida. Són conscients que han canviat molt, que hi ha elements o trets culturals tradicionals que es perden —aquest fet, generalment, els preocupa molt— però s'ha pogut comprovar que encaren els nous temps amb lucidesa i amb algunes estratègies que els han de permetre adaptar-se a les noves situacions, sense deixar de ser el que són i volen ser, tot preservant la seva identitat cultural.

Per a tots ells, al moment de tancar aquesta col·laboració, com he fet en altres ocasions, el sincer desig d'allò al que ells mateixos diuen aspirar:

Salut, fortuna i llibertat: «Sastipen, baxt thaj mestipénj».